teachinns.com
Text with Technology

UGC-NTA NET/SET/JRF-JUNE 2020

PAPER- II

SANSKRIT

CODE: 25

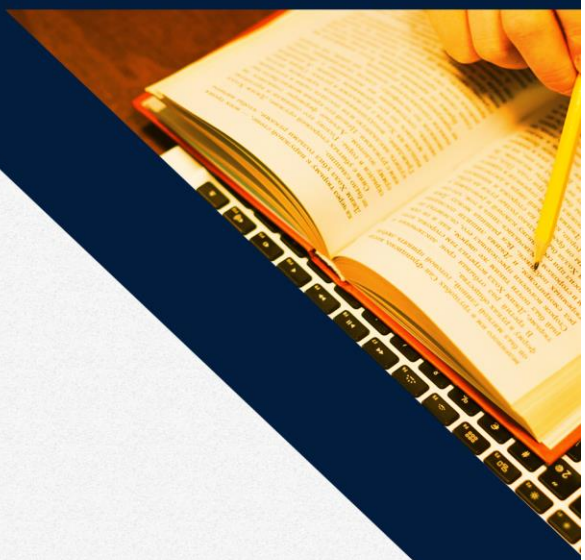

ब्राह्मणसाहित्यम्

.....

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य द्वितीयः भागः ब्राह्मणम्। ब्राह्मणं मूलतः गद्येन बिरचतिम्। परन्तु कुत्रापि कुत्रापि पद्यस्य व्याबहारः परिलक्ष्यते। ब्राह्मणसाहित्यस्य गुरुत्वं वैदिकसाहित्ये अतीव महत्वपूर्णम्।

1.4.1 ब्राह्मणस्य लक्षणविषये भिन्नानि मतानि -

(i) ब्राह्मणस्य लक्षणविषये आपस्तम्भ उवाच - ''कर्मचोदना ब्राह्मणानि।''

(ii) जैमिनिनये ब्राह्मणस्य लक्षणम् - शेषे ब्राह्मणशब्दः।

(iii) सायणाचार्योऽपि ब्राह्मणस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् -

''मन्त्रश्च ब्राह्मणञ्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्।।''

(iv) भट्टभास्करेण ब्राह्मणस्य स्वरूपविषये उक्तम् -

''ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणाञ्च व्याख्यानग्रन्थः।''

'ब्राह्मणम्' इत्यस्मिन् पदे 'ब्रह्म' इति शब्दस्य अर्थो भवति 'यज्ञम्'। अतः यस्मिन् ग्रन्थे यज्ञस्य विषयः प्रतिपादितः तदेव ब्राह्मणम्।

teachinns Text with Technology

1.4.2. ब्राह्मणस्य वचनाकालः

(i) 'मैक्समुलार' इति महोदयस्य मतानुरेण ब्राह्मणग्रन्थस्य रचनाकालः - 800 - 600 BCइति

(ii) हागनये - 1400 BC - 1200 BC इति

(iii) शङ्करवालकृष्णमते - 2500 BC इति तिथौ ब्राह्मणं रचितम्।

(iv) बालगङ्गाधरतिलकोऽपि उवाच - ब्राह्मणग्रन्थः 2500 BC तिथौ रचितः।

(v) 'विण्टरनित्स' इति महदोयस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य रचनाकालः 2000- 1500 BC।

1.4.3. ब्राह्मणस्य विषयबस्तु

आपस्तम्भनये ब्राह्मणस्य षट् विषया: प्रतिपादिता: विधि:, अर्थवाद:, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्प:, परकृतिश्चेति।

बिधि: यज्ञकर्मण: अनुष्ठानविधि:।

अर्थवाद; वेदमन्त्रस्य वैदिक्रियाकाण्डस्य च तात्पर्यमुलकं व्याख्या भवति अर्थवाद:।

निन्दा : समालोचनापुर्वकं विरोधिमतस्य खण्डनं परिहारञ्च निन्दा भवति।

प्रशंसा: स्तुत्या कस्याश्चित् क्रियाया: अनुमोदनं प्रशंसा नाम्ना अभिधीयते।

पुराकल्प: प्राचीनकाले देवै: अनुष्ठितस्य यागयज्ञस्य विबरणं पुराकल्प: नाम्ना परिचीयते।

परिकृति: पुरोहितानां राज्ञाम् बा यज्ञदानादीनाम् असाधारणं कार्यकलापं परकृति: इति।

सायाणाचर्येण ब्राह्मणस्य द्विविध: भाग: उक्त:। तथाहि उच्यते ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् –

''द्विविधं ब्राह्मणम् विधिरर्थवादश्चेति।''

शवरस्वामी तस्य शावरभाष्ये ब्राह्मणस्य विधि दशविध: इति उवाच –

''हेतुर्निवचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधि:

उपमानं दशैते तु विधो ब्राह्मणस्य तु।'' शा.भा. २/१/३३

वैदिकयागयज्ञेन विना प्राचीनभारते सभ्यताया: संस्कृतेश्च गुरुत्वपूर्णं तथ्यं ब्राह्मणग्रन्थे लिपिबद्धमस्ति। अपि च जातिभेदप्रथा, विवाहसंस्कार:, वाणिज्यम्; अर्थनीति:, राजनीति:, समाजनीति:, मृतदेहसंस्कारं सर्वमेव प्रतिफलितमस्ति ब्राह्मणसाहित्येऽस्मिन्।

1.4.4. सर्वेषां ब्राह्मणानां नामानि सारण्यां अधस्तात् प्रस्तुयन्ते –

वेद:/संहिता	ब्राह्मणानि
ऋग्वेद:	ऐतरेयब्राह्मणम्, शाङ्खायणम्/कौषीतकिब्राह्मणम् पङ्गीब्राह्मणम्,
सामवेद:	पौढ़ब्राह्मणम् षड़विंशब्राह्मणम् सामबिधानम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम् उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्।
शुक्लयजुर्वेद:	शतपथब्राह्मणम्
कृष्णयजुर्बेद:	तैत्तरीयब्राह्मणम्, मैत्रायणीब्राह्मणम् कठब्राह्मणम्, कपिष्ठलब्राह्मणम्
अथर्ववेद:	गोपथब्राह्मणम्

1.4.5. ब्राह्मणानां संक्षिप्तसारम्

(i) ऐतरेयब्राह्मणम् : इतरापुत्र: महिदास: अस्य ब्राह्मणस्य द्रष्टा। तस्मात् अस्य ब्राह्मणस्य नाम ऐतरेयब्राह्मणम्। (इतरा + ढक् = ऐतरेय)। अस्मिन् ब्राह्मणे ८ पञ्चिका: विराजन्ते। ४० अध्याय: तथा च २८५ कन्डिका: विद्यन्ते। ब्राह्मणेऽस्मिन् प्रधानत: सोमयागस्य वर्णना प्राप्यते। ऐतरेयब्राह्मणस्य १- १६ अध्यायेषु अग्निष्टोमयज्ञस्य आलोचना दृश्यते। १७ - १८ अध्यायेषु गवामयणसत्रस्य आलोचना परिलक्ष्यते। ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वादशाह - सोमयागस्य वर्णना प्राप्यते। अत्र अष्टमपञ्चिकायाम् ऐन्द्रमहाभिषेक: वर्णित:। सोमाहरणाख्यानमपि ऐतेरेयब्राह्मणे प्राप्यते। 'होता' नाम्ना पुरोहितस्य कर्तव्यम् अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे उपलभ्यते।

(ii) कौषीतकि-ब्राह्मणम् - कौषीतकि-ब्राह्मणं शाङ्खायण-ब्राह्मणं नाम्ना परिचीयते। अस्मिन् ब्राह्मणे ३० अध्याया: विद्यन्ते। ब्राह्मणमिदं २२६ खन्डै: विभक्तम्। ग्रन्थेऽस्मिन् पाकयज्ञ: तथा च चातुमस्ययागस्य आलोचना तिष्ठे सति अत्र मूलवर्णनीयविषय: सोमयाग:।

(iii) पौढ़ब्राह्मणम् - अस्य ब्राह्मणस्य नामान्तरं भवति पञ्चबिंशब्राह्मणम् तान्डब्राह्मणम् महाब्राह्मणम्। अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे २५ अध्याया: विद्यन्ते। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रबर्तक: ए सि वेदान्तवागीश: (१८७४)। अस्मिन् ग्रन्थे मूलत: सोमयागस्य वर्णना परिलक्ष्यते। अपि च व्रात्यगणस्य प्रायश्चित्तविधि: भिन्नानां यज्ञानां विवरणम् दशसहस्रव्यापीयागस्य विबरणम् वत्समेधातिथ्याख्यानम् प्रभृतय: ब्राह्मणेऽस्मिन् प्राप्यन्ते।

(iv) षड़विंशब्राह्मषम् - ब्राह्मणमिदम् अद्भुतब्राह्मणं नाम्ना अभिधीरते। अस्मिन् ब्राह्मणे २६ अध्याया: सन्ति (इदानीं ६ अध्याया: प्राप्यन्ते)। षड़बिंशब्राह्मणम् ५ प्रपाठकै: विभक्तम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिसंस्करणं जीबनानन्द विद्यासागरेण कृतम्।

(v) सामबिधानब्राह्मणम् - अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रकाशक: 'ओयानल' इति महोदय: (१८७३)। अस्मिन ब्राह्मणे ३ प्रकरणानि बिराजन्ते।

प्रथम-प्रकरणे कृच्छम्, अतिकृच्छम् इत्यादीनां व्रतानां विबरणमस्ति।

द्वितीय-प्रकरणे पुत्रप्राप्ते: भिन्नम् उपायम् वर्णितम्।

तृतीये प्रकरणे गृहप्रबेशम्, आयुष्यप्राप्ति:, तथा च अभिचारमन्त्रस्य वर्णना प्राप्यन्ते।

(vi) आर्येयब्राह्मनम् - अस्य ब्राह्मणस्य प्रकाशना 'ओयानेल' इति महोदयेन कृता। तस्मिन् ब्राह्मणे ३ प्रपाठिका: सन्ति। एवं आर्षेयब्राह्मणम् ४२ खन्डै: विभक्तम्।

(vii) दैवतब्राह्मणम् - सामबेदस्य क्षुद्रतमं ब्राह्मणं दैवतब्राह्मणम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रकाशक: 'ओयानेल' इति महोदय। दैवतब्राह्मणे त्रय: खन्डा: सन्ति। तस्मिन् ब्राह्मणे ६२ मन्द्रा: विराजन्ते।

(viii) उपनिषद्-ब्राह्मणम् – तस्य ब्राह्मणस्य नामान्तरमस्ति मन्त्रब्राह्मणम् छान्दोग्यब्राह्मणम् च। अस्य ब्राह्मणस्य प्रवर्तक: सत्यब्रत-सामश्रमी (१८९०)। ब्राह्मणेऽस्मिन् द्वौ प्रपठिकौ स्त: मन्त्रब्राह्मणे २५७ मन्त्रा: सन्ति।

(ix) संहितोपनिषद् – तस्य ब्राह्मणस्य प्रवर्तक: 'ओयानेल' इति महोदय:। अस्मिन् ब्राह्मणे ५ खण्डा: सन्ति। ब्राह्मणेऽस्मिन् सामगाणस्य रहस्यं वर्णितम्।

(x) बंशब्राह्मणम् – बंशब्राह्मणे सामवेदस्य आचार्याणां बंशपरम्परा वर्णिता अस्ति। अस्मिन् ब्राह्मणे त्रय: मन्त्रा: सन्ति।

(xi)जैमिनीयब्राह्मणम् – ब्राह्मिदं 'तवल्कारब्राह्मणम्' नाम्ना परिचीयते। जैमिनीयब्राह्मणस्य जर्मन्-अनुबादक: 'ड: केलेन्ड' इति महोदय:। ब्राह्मणेइस्मिन् ५ अध्याया: सन्ति। केलेन्ड' इति महोदय:। ब्राह्मणेइस्मिन् ५ अध्याया: सन्ति।

(xii) तैत्तिरीयब्राह्मणम् – कृष्णयजुर्वेदस्य गुरुत्वपूर्णं ब्राह्मणं तेत्तिरीयब्राह्मणम्। ब्राह्मणमिदं १८९० ईशवीयाब्दे प्रकाशितम्। तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ कान्डानि सन्ति।

प्रथमकान्डस्य विषयबस्तु – अग्न्याधान-गवामयण-बाजपेय-राजसूयायज्ञ-सोमयाग-नक्षत्रेष्टि-यज्ञानां वर्णना परिलक्ष्यन्ते।

द्वितीयकान्डस्य विषयबस्तु – अग्निहोत्रम्, सौत्रायणी, प्रभृतीनां विबरणं बिद्यते।

तृतीयकान्डस्य बिषयबस्तु - अश्वमेधयज्ञस्य वर्णना।

(xiii) मेत्रायणीब्राह्मणम् – अस्य ब्राह्मणस्य अध्याया: सन्ति ३ पर्वतोपाख्याणम् अस्मिन् ब्राह्मणे विराजन्ते।

(xiv) शतपथब्राह्मणम् – शताध्यायेन विभक्तत्वात् ब्राह्मणमिदं शतपथब्राह्मणं नाम्ना परिचीयते। शतपथब्राह्मणं शाखाद्वयेन विभक्तम्। कान्वशाखा, माध्यन्दिनशाखा च। माध्यन्दिनशाखायां शतपथब्राह्मणे १०० अध्याया: सन्ति। १४ कान्डानि विराजन्ते। एवं माध्यन्दिशाखाया: शतपथब्राह्मणं ४३८ ब्राह्मणै: विभक्तम्। कान्वशाखाया: शतपथब्राह्मणे १७ कान्डानि विद्यन्ते। १०४ अध्याया: बिराजन्ते। कान्वशाखाया: शतपथब्राह्मणं ४३५ ब्राह्मणै: विभक्तम्। अस्मिन् ब्राह्मणे ६८०६ मन्त्रा: सन्ति।

शतपथब्राह्मणस्य प्रथमकान्तस्य वर्णनीयो विषयो भवति दर्शपूर्णमास-इष्टियागयो: विवरणं समुपलभ्यते।

शतपथब्राह्मणस्य द्वितीये काण्डे अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञम्, आग्रायनम् प्रभृतीनां वर्णना प्राप्यते।

शतपथब्राह्मणस्य तृतीय-चतुर्थयो: मूलविषय:-सोमयागस्य बिधानम्।

अस्य ब्राह्मणस्य पञ्चमे काण्डे राजसूययज्ञस्य विबरणं परिलक्ष्यते।

अग्निचयणम् अस्य ब्राह्मणस्य ६-१० काण्डेषु विराजितम्। शतपथब्राह्मणस्य एकादशकाण्डे विस्तृतभावेन पञ्चमहायज्ञस्य वर्णना कृता।

शतपथब्राह्मणस्य त्रयोदशकान्डे अश्वमेधयज्ञस्य, नरमेधयज्ञस्य, सर्वमेधयज्ञस्य, पितृमेधयज्ञस्य, इत्यादीनां यज्ञानां विवरणमस्ति।

अपि च अस्मिन् ब्राह्मणे अग्निबिद्या, पुरुरवोवर्शी-आख्यानम्, शकुन्तलोपाख्यानम्, बाङ्मनसाख्यानम्, वानीसोमाख्याणम् वा सोमहरणाख्यानम्, बशिष्टविश्वामित्राख्यानम् मनुमत्स्यकथा इत्यादीनां विबरणं समुपलभ्यन्ते।

(xv) गोपथब्राह्मणम् – अथर्ववेदस्य एकमात्रं ब्राह्मणं गोपथब्राह्मणम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रवर्तक: ड: राजन्द्रलाल-मित्र, इति महोदय:। गोपथब्राह्मणस्य रचयितारूपेण ऋषि-गोपथस्य नाम प्राप्यते। गोपथब्राह्मणे ११ अध्याया: उपलभ्यन्ते। अस्मिन् ब्राह्मणे २५८ कान्डिका: प्राप्यन्ते। पूर्वगोपथब्राह्मणस्य प्रथमे प्रपाठके ओंकारस्य गायत्र्याश्च महिमा सम्यग्रूपेण वर्णिता।

teachinns Text with Technology